

Adorno/Horkheimer ve Foucault'nun Aydınlanmacılık eleştirisi ya da Aydınlanmacılığın anlamı nedir?¹

Doğan Göçmen

Aydınlanmacılık kavramının bir geniş ve bir de dar anlamı vardır. Aydınlanmacılık yerine bazen “akıl çağı” kavramı da kullanılır. Akıl çağı kavramı genellikle 17. ve 18. yüzyılı kapsar. Fakat bu kavram bazen sadece 18. yüzyılı betimlemek üzere de kullanılır. Kavramın sadece 18. yüzyılı kapsayacak şekilde kullanılması, onun dar anlamına işaret eder. Bu nedenle 18. yüzyıla bazen “akıl çağı” yerine “Aydınlanmacı çağ” ya da “felsefe çağı” da denir. Diğer taraftan Aydınlanmacılık kavramı, Rönesans ve Reformasyon’u, yani neredeyse 300 yılı kapsayacak şekilde de kurgulanabilir. Kavramın bu şekilde geniş anlamda kullanıldığı durumlarda, kaynaklarda 16. yüzyılın ikinci yarısında 18. yüzyılın başlarına kadar olan dönemde ortaya çıkan Aydınlanmacı hareketler için bazen “erken Aydınlanmacılık” kavramının kullanıldığına da rastlanır. Bu, Aydınlanmacılık kavramının geniş anlamıdır. Kanımca bu kavramların karşı karşıya getirilmesi gerekmiyor. Tersine, duruma göre her iki kavram da birbirinin tamamlayıcısı olarak kullanılabilir. Bu çalışmada ben, Aydınlanmacılığın tam olarak hangi döneme tekabül ettiğine dair bugün artık iyice ayrıntılı bir hal almış olan tartışmaya girmeden, kavramı genellikle 17. ve 18. yüzyılı kapsayacak şekilde kullanıyorum.

Descartes’in *cogito ergo sum* özdeyişi, haklı olarak Aydınlanmacı hareketin kökenine yerleştirilir. Bu, bu özdeyişte saklı evrensel ve aynı anda hem bireyi hem de toplumu kapsayan özgürlükçü potansiyelden kaynaklanmaktadır. Öyle ki; her ülkede oluşan Aydınlanmacı hareket, ister Descartes’ı eleştirsin isterse düşüncelerini koşulsuz üstlenmiş olsun, kendisini teker teker koşulsuz onun başlatmış olduğu özgürlükçü gelenek içinde tanımlamıştır. Descartes’ı, rasyonalist bilgi kuramı çerçevesinde ifade ettiği doğuştan gelen ideler kuramından dolayı en köklü eleştiriye tabi tutan Gassendi, Hobbes ve Locke gibi büyük empiristler bile, onun bu belirlemesinde saklı, bireyin özgürlüğünün toplumsal özgürlüğün önkoşulu olduğuna dair düşüncesini neredeyse koşulsuz, olduğu gibi üstlenmişlerdir. Zira bir toplum, ancak bireylerini özgürleştirebildiği, onlara kendi akıllarına göre düşünme, kendi vicdanlarına göre yargılama, kendi akıllarına ve kendi anlayışlarına göre davranabilme olanağı sunduğu oranda özgürleşebilir. Aydınlanmacılık, insanın özgürleşmesini bir süreç olarak kavrar ve kendi çağını bu özgürleşme sürecinin başlangıcı olarak görür. Aydınlanmacılığın, kısaca, anlamı budur. Kant’ın, Aydınlanmacılığa dair önermiş olduğu “Aydınlanmacılık, insanın kendisinin sebep olduğu reşit olmama durumundan çıkıştır”² tanımının klasikleşmesinin nedeni, Aydınlanmacı özgürlük projesinin bu üç yanını (bireyin özgürlüğü,

¹ Bu kısa çalışma Doğan Göçmen’in “Thomas Hobbes’tan Adam Smith’e Adalet Kuramının Aydınlanmacı Harekette Dünyevileştirilmesi ve Dönüştürülmesi” başlıklı yazısından alınmıştır. Yazı, Felsefi Düşün: Akademik Felsefe Dergisi’nde (no 2013/1, s. 95-136) yayınlanmıştır.

² I. Kant, “Beantwortung der Frage: Was Ist Aufklärung”, Werkausgabe, yay. Wilhelm Weischedel, c. 11 içinde (Frankfurt a.M.: Suhrkamp Verlag, 1977), 53. Metnin Türkçe çevirisi için bkz: “Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt”, Kant içinde, yay. Nejat Bozkurt (İstanbul: Say Yayınları, 2010), 261-273.

toplumun özgürlüğü ve birbirini şart koşan bu iki boyutun gerçekleşmesinin bir süreç olarak kavranması) aynı anda ifade ediyor olmasıdır.

Fakat bu özgürlükçü miras, son yıllarda yaygın bir şekilde “despot” ve “totaliter” olan bir mirasmış gibi gösterilmeye çalışılmaktadır. Bu dönüşümün teorik kaynağı söz konusu olduğunda akla sıklıkla Nietzsche ve Heidegger gelir. Adorno ve Horkheimer’in *Aydınlanmacılığın Diyalektiği*³ başlığı altında bir kitapta topladıkları fragmanları ve Foucault’nun bir yerde bütün eserlerinin içeriğini özetleyen “Aydınlanmacılık Nedir?”⁴ yazısı farklı biçimde bu geleneği sürdürür. Yazının bu bölümünde Foucault ve Adorno/Horkheimer’in Aydınlanmacılığa dair iddialarını eleştirel olarak tartışıp, Aydınlanmacılığa dair tarihsel açıdan olumlu bir kavram kazanmaya çalışacağım; çünkü yukarıda işaret ettiğim gibi, ancak bu dikkate alındığı oranda Aydınlanmacılık çerçevesinde oluşan adalet kavramının neden başka bir biçimde değil de o şekilde oluştuğu anlaşılabilir.

Foucault ve Frankfurt Okulu’nun yazarlarının Aydınlanmacılığa yaklaşımı arasında ilk bakışta bir ilişki ve pek bir benzerlik yok gibi görünür. Oysa gerek Adorno ve Horkheimer’in gerekse Foucault’nun Aydınlanmacılığa yönelik yıkıcı eleştirisinin hem beslendiği kaynaklar hem de amaçları birçok bakımdan aynıdır. Her iki eleştiri de felsefe tarihinde felsefenin oluşmasına ve gelişmesine karşı oluşan ve gelişen, 19. yüzyılın ortalarından itibaren yeniden şekillenen ve Comte, Mill, Nietzsche, Dilthey, Bergson, Heidegger ve Gadamer gibi birçok yazarın düşüncelerinde farklı biçimlerde ifadesini bulan anti-felsefi ve özgürlük karşıtı hareketten, diğer bir deyimle irrasyonelizmden beslenmektedir. Bu, göreliliği ve öznel olanı mutlaklaştıran hareket, felsefi olarak metafiziği, dolayısıyla felsefe yıkıcılığını temel alır -ki bu, kendini ancak bütünlüklü bakışta ortaya koyabilecek olan anlam sorusundan ve özgürlükçü arayıştan vazgeçmek demektir.

Bu vazgeçme kendini, Frankfurt Okulu’nun yazarlarının keyfi bir Aydınlanmacılık kavramından hareketle felsefeye yönelik yaptıkları mitosçu eleştiride dışa vurur. Foucault, “Aydınlanmacılık Nedir?” başlıklı yazısında Aydınlanmacılığı tartışmaktan çok, bütün kuramsal duruşunu özetleyen (zira Kant da kendi “Aydınlanmacılık” yazısında aynısını yapmıştır) yeni bir “aydınlanmacılık” kavramı ortaya koymayı amaç edinir. Yazısında tam da Kant’ın metafiziği yeniden kurma çabasına karşı olduğunu açıklar -ki bu, Foucault’nun bütün kuramsal çabasının anlamını özetler.⁵ Foucault, Aydınlanmacılığı hem bir “davranış” (*attitude*)⁶ biçimi hem de bir “olay veya olaylar dizisi” (*event*)⁷ olarak tanımlar. Bir davranış biçimi olarak Aydınlanmacılığın, “sürekli eleştiri” (*permanent critique*)⁸ olarak kavranması gerekmektedir. Zira “Aydınlanmacılık, eleştiri çağıdır”⁹ ve eleştiri, Aydınlanmacı hareket içinde büyüyen “aklın kullanma kılavuzudur”.¹⁰ Bir “olaylar dizisi” olarak Aydınlanmacılık “zor ve karmaşık tarihsel süreçlerdir” ve süreçler, “toplumsal dönüşüm unsurlarını, siyasi kurum türlerini, bilgi biçimlerini, bilginin akla göre düzenlenmesine (*rationalization*) ve pratiğe dair projeleri, teknolojik mutasyonları içermektedir.”¹¹ Foucault için bu Aydınlanmacılık betimlemesi, bir “karşı program” işlevi görür ve özellikle 20.

³ M. Horkheimer. ve T.W. Adorno, *Dialektik der Aufklärung: Philosophische Fragmente (Aydınlanmacılığın Diyalektiği: Felsefi Fragmanlar)* (Frankfurt a. M.:Fischer Taschenbuch Verlag, 1988)

⁴ M. Foucault, “What is Enlightenment?” (“Aydınlanmacılık Nedir?”), *The Foucault Reader (Foucault Derlemesi)* içinde, yay. Paul Rabinow, (New York: Vintage Books, 2010), 32-50.

⁵ Axel Honnet ve Martin Sar, Foucault’nun felsefi duruşunu, Gary Gutting’den hareketle, doğru olarak, “spesifik olanın” ve “marjinal olanın” sentezi olarak tanımlar (bkz: Axel Honnet/Martin Sar, “Nachwort: Geschichte der Gegenwart, Michel Foucaults Philosophie der Kritik”, Foucault, M., *Die Hauptwerke* içinde (Frankfurt a.M: Suhrkamp Verlag, 2008), 1651-1682.

⁶ Foucault, “What is Enlightenment?”, 38.

⁷ A.g.e., 43.

⁸ A.g.e., 42.

⁹ A.g.e., 38.

¹⁰ A.g.e.

¹¹ A.g.e., 43.

yüzyılda oldukça yaygınlaşan “Aydınlanmacılık totaliterdir” belirlemesinden hareketle “yeni” dediği kendi “aydınlanmacılık” programını ortaya koyar.

Metafiziği, diğer bir deyişle felsefeyi yeniden kurmak isteyen ve bunun için sürekli eleştiri silahına başvuran Aydınlanmacı hareketin, bu felsefi amacına uygun bir de siyasi amacı vardır. Aydınlanmacılığın siyasi amacı, “totaliter” olarak tanımlandı. Kökleri çok eskilere varan bu iddiayı, 20. yüzyılda güçlü bir şekilde Adorno ve Horkheimer dillendirdi. Foucault açıkça ifade etmese de Frankfurt Okulu’nun yazarları ile bu konuda hem fikirdir. Elbette Adorno ve Horkheimer daha açıktır: “Aydınlanmacılık totaliterdir”¹². Fakat Foucault, Frankfurt Okulu’nun yazarlarının Aydınlanmacılığın siyasi niteliğine ilişkin ileri sürmüş olduğu bu iddiayı olduğu gibi paylaşır. Bu kendisini Foucault’nun “yeni aydınlanmacılık” kavramını ortaya koyarken sergilediği metafizik karşıtı duruşunda ifade eder. Adorno ve Horkheimer’e göre Aydınlanmacılığın “totaliter” olmasının nedeni, öngelen düşünce sistemleri ile olan ilişkisinde –ki Adorno ve Horkheimer bundan mitleri ya da mitosa dayalı düşünce biçimlerini anlamaktadır- “yıkıcı rasyonalite ilkesini” temel almasıdır.¹³ Diğer bir deyişle, Aydınlanmacılık, kendisine öngelen mitosçu düşünce tiplerine karşı radikal felsefi bir tutum sergilemektedir. Aydınlanmacılık, bu hâkim düşünce tipini, aklın ilkelerini temel alarak köklü bir şekilde değiştirmek istemektedir. Diğer bir deyişle Aydınlanmacılık, düşüncede de devrimci bir harekettir ve bu nedenle mitosçu hâkim düşünce biçimini bir bütün olarak aklın ilkelerini temel alarak köklü ve kapsayıcı bir şekilde değiştirmek istemektedir. İşte, Adorno ve Horkheimer’e göre, Aydınlanmacılığı “totaliter” yapan bu evrensel devrimci özelliğidir.

Aydınlanmacılığa bu radikalliği kazandıran, onun, Ortaçağa özgü teolojik/mitolojik düşünce karşısında bütünlüklü bir dünyevi dünya görüşüne sahip olmasıdır. Aydınlanmacılık ancak bu şekilde kendisine öngelen düşünce tiplerine karşı “çürütücü” (*zersetzende*) rasyonalite geliştirebilir. Fakat Aydınlanmacı projeye bütünlük kazandıran tam da Foucault’nun yıkmak istediği metafizikçi yaklaşımdır, yeni bir metafizik kurma çabasıdır. İşte bu noktada Frankfurt Okulu yazarlarıyla Foucault buluşur. Adorno ve Horkheimer, Aydınlanmacılığı söz konusu radikalliğinden dolayı “totaliter” ilan eder. Foucault ise aynı sonuca, metafiziği yıkarak ya da metafiziği yeniden kurma amacından vazgeçerek, “global veya radikal” değişim taleplerinin temelini ortadan kaldırmak istemesi yönünden varır. Adorno, Hegel tarafından Kant’ın diyalektik anlayışının eleştirisi üzerinden kurulan ileri bakışı mümkün kılan pozitif diyalektiği, tekrar negatif diyalektiğe dönüştürmek istemektedir. Bu yeni “negatif diyalektik”, Kant’ın örneğin antinomiler çerçevesinde ortaya koyduğu gözlemlerinde saklı, Hegel’in son derece önemseydiği potansiyel pozitif diyalektiği de yıkmak istemektedir. Foucault ise, tanımlamak istediği “yeni aydınlanmacılık” için, aklın kullanılmasına kılavuzluk eden eleştiriye yeni baştan tanımlar. Böylelikle geleceğe dair eleştirel-olumlu perspektif ve köklü değişimi amaç edinen eleştiriden vazgeçilmiş olur. Hem Frankfurt Okulu yazarları hem de Foucault, sonunda sistemin genel mantığını sorgulamaktan kaçınan minimalist-pozitivist düşünme tipinde buluşur.

Metafizik karşıtı ya da daha yaygın kullanılan kavramla belirtecek olursak “post yapısalcı” duruşuyla uyumlu olarak Foucault, “yeni eleştiri”nin sınırını ve amacını şöyle betimler: “Bu eleştiri artık evrensel değerlere sahip biçimsel yapıların aranması için değil, fakat daha çok, kendimizi, yaptığımızın, düşündüğümüzün, söylediğimiz öznesi olarak kurduğumuz ve tanıdığımız olayları tarihsel sorgulayan olarak uygulanacaktır, Bu anlamda bu eleştiri, aşkınsal değildir ve amacı metafiziği mümkün kılmak değildir...”¹⁴

¹² Horkheimer ve Adorno, *Dialektik der Aufklärung*, 12.

¹³ A.g.e., 12.

¹⁴ Foucault, “What is Enlightenment”, 46.

Foucault'nun bu söylediklerinin tam olarak ne anlama geldiğini görebilmek için, önermiş olduğu “yeni eleştiri” kavramını nasıl somutlaştırdığına bakmak gerekmektedir. Tasarım bakımından “kökensel” ya da “kökenden gelen” (*genealogical*) ve yöntem bakımından “arkeolojik” olarak tanımladığı eleştirinin amacı, örneğin Aydınlanmacı harekette olduğu gibi, “bütün bilginin evrensel yapılarını veya mümkün bütün ahlaki eylemin” ve politik değişimin evrensel yapısal önkoşullarını araştırıp belirlemek değildir.¹⁵ Zira önerilen eleştirinin arkeolojik tasarımı bunu gerektirmektedir. Bizim ne olduğumuzu (insanın doğasını) ve neyi bilip bilemeyeceğimizi belirleyip, bundan bazı sonuçlar çıkarmak da değildir yeni eleştirinin hedeflediği; çünkü onun yönteminin kökensel oluşu bunu şart koşmaktadır. O halde, nedir bu yeni eleştirinin amacı ve gerçekleştirmek istediği siyasi değişimin hedefi? Kanımca burada sözü Foucault'nun kendisine bırakmak, en doğrusu olacaktır. Zira onun Aydınlanmacılık karşıtı düşüncesi, bu noktada bütün haliyle en somut şeklini almaktadır: “Bu, kendi ontolojik kuruluşumuzun, genel ya da radikal olduğunu ileri süren bütün projelere sırt çevirmesi anlamına gelmektedir. Aslında tecrübe ile öğrendiğimiz gibi, mevcut hakikati sisteminden kurtulup, başka bir toplum, başka bir düşünme biçimi, başka bir kültür, başka bir dünya görüşü için genel programlar yapmak, yalnızca en tehlikeli geleneklerin geri dönüşüne götürdü.”¹⁶

Foucault'nun burada “en tehlikeli gelenekler” ile kastettiği, 17. yüzyıldan beri gözlenen büyük devrimci ve karşı devrimci hareketlerdir. Yazılı tarihimizin büyük bir bölümü bu güçler arasında süren mücadele ve kavgalarla doludur. Tarihte büyük değişiklikler perspektifinden vazgeçmek, bu “en tehlikeli gelenekler”in geri dönüşünü engellemektedir. Zira o güçler zaten vardır ve kendisini sürekli farklı biçimlerde ve farklı araç ve yöntemlere başvurarak ifade etmektedir. Frankfurt Okulu'nun yazarları Foucault'nun bu konuda ileri sürdüğü her düşüncesine katılmayabilir. Fakat onları Foucault ile ilkesel olarak buluşturan, felsefede metafizikten kaçış ve pratik eylemde temel toplumsal ve köklü siyasi değişimlere karşı duruştur. Her üç düşünürün de Aydınlanmacılığın büyük tarihi mirasının yıkıcılığını hedeflerken, teorik ve pratik olarak ulaştıkları sonuç budur. Yukarıda işaret ettiğim gibi, bu, felsefenin varlığını anlamlı kılan anlam sorusundan vazgeçmek demektir.

Foucault'ya göre “yeni bir insan”¹⁷ yaratma programları, “en kötü siyasi sistemlerin”¹⁸ ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu nedenle “yeni insan” yaratma çabası anlamsız bir uğraştır. Diğer bir deyişle piyasa toplumuna has, yalancı ve entrikacı, dolandırıcı ve sadece kendi kişisel günlük çıkarları peşinde koşan, dar kafalı ve miyop, her yemini yeni bir yalanın başlangıcı olan, kendi kişisel çıkarlarını her fırsatta herkesin çıkarıymış gibi gösteren; felsefeyi, bilimi, sanatı, kültürü ve uygarlığı sadece maddi (parasal) bir anlamı ve değeri olan olgular olarak gören insan tipine karşı ahlaki, yeni bir insan yaratma çabası boşunadır.¹⁹ Bunun karşısında Foucault, “tarihsel-pratik test olarak kendi kendimizin eleştirel ontolojisi”²⁰ olarak tanımladığı bir açıdan sürekli sınırlarımızın ötesine geçmek için, “kendimizi parça ve yerel”²¹ olan çabalar ile sınırlamalıyız diye önerir. O halde, Foucault açısından büyük, köklü ve genel değişim projeleri, gerçekleştirmek için peşinden koşulacak perspektifler değildirler.

Görüldüğü gibi Foucault, Aydınlanmacılığın metafiziği yeniden kurma çabası karşısında sergilemiş olduğu negatif tavrından hareketle yapmış olduğu siyasi çıkarımında sadece yerel olanın ve salt parçanın reformlarla yavaş yavaş dönüştürülmesi için programlar yapılmasını önermektedir. Bu ise en başta sistemin iç mantığına içkin olmayı, yani sistemin en temel özelliklerini en baştan

¹⁵ A.g.e.

¹⁶ A.g.e.

¹⁷ A.g.e., 47.

¹⁸ A.g.e.

¹⁹ A.g.e.

²⁰ A.g.e.

²¹ A.g.e.

kabul etmeyi şart koşmaktadır. Ancak bu koşulla kendini *sadece* yerellekle sınırlayan siyasi reform programları geliştirilebilir. Diğer taraftan Foucault, yerellik ile genelliği karşı karşıya getirirken büyük bir ontolojik-mantıksal hata yapmaktadır. Zira felsefe tarihinde Anaksimandros'tan beri teorik olarak bildiğimize ve en son Aydınlanmacı felsefe ve bilimlerin gelişmesiyle bilimsel olarak da kanıtlandığına göre, her tikel içinde evrenseli, her yerel içinde geneli, her parça içinde bütünü barındırmaktadır. Bu nedenle değişim perspektifini yerellekle sınırlamak mümkün değildir. Tersine, değişim perspektifine yerellik ve genellik aynı anda dâhil edilebildiği oranda başarı şansı olacaktır.

Foucault'nun kendi belirlemelerinden de görüldüğü gibi, Aydınlanmacılık, insanlık tarihinde bir döneme tek başına damgasını vurmuş özgürlükçü ve eşitlikçi felsefi ve bilimsel, toplumsal ve siyasi, sanatsal ve kültürel bir harekettir. Kavramı ister dar anlamında alalım isterse yukarıda belirtmiş olduğum geniş anlamında alalım, Aydınlanmacılığı, Rönesans ve Reformasyon'un hazırladığı ve *insanın kurtuluşunu* (“reşit” olabilmesi için gerekli koşulların sağlanması) amaçlayan dönüştürücü bir hareket olarak tanımlamak gerekmektedir. Aydınlanmacılığın bu özelliği kendisini, bütün çelişkileriyle yoğunlaşmış bir şekilde büyük Fransız Devrimi'nde dışa vurur. Foucault'ya göre, Aydınlanmacılık ilkesel olarak yenilikçidir. Her şeyin her bakımdan daha insancıl bir şekilde yeni baştan kurulmasını amaçlamaktadır; bu nedenle Aydınlanmacılık, tarihsel-perspektifsel olarak köklü değişimlerin peşinde olan ilerici bir harekettir. Aydınlanmacılık, insanlığın kurtuluşunu, uzun tarihsel bir süreç olarak düşünmektedir. Bu süreç, Fransız Devrimi ile sadece bir ara üst uğrağa ulaşmıştır, bitmemiştir. Kısacası Aydınlanmacılık; sağlıklı düşünme yetisine sahip her bir insan bireyinin ilkesel olarak iyi ve akıllı, dolayısıyla özgür ve ahlaklı olabileceği düşüncesinden hareketle köhnemiş eski rejime özgü toplumsal ve siyasi ilişkileri köklü bir şekilde değiştirip, her şeyi özgürlük ilkesine dayalı olarak yeni baştan kurmayı amaçlayan bir harekettir.²² Buna ister Adorno ve Horkheimer'in iddia ettiği gibi “totaliter” diyelim, isterse Foucault gibi “en kötü siyasi sistemlerin” geri dönüşü diyelim, Aydınlanmacılığa bu dönüştürücü özelliği kazandıran, 17. yüzyılda oluşan ve Hegel'in *Mantık Bilimi*'nde diyalektik mantık çerçevesine yerleştirilen belli bir metafiziksel anlayışı temel alan bütünlüklü dünya görüşüdür.

²² Bu konuyu özellikle Hegel bağlamında ayrıntılı olarak ele aldım. Bkz: Doğan Göçmen, “Hegel ve Aydınlanmacılık: *Tinin Fenomenolojisi* Üzerine Bir Deneme”, *Aşsar Timuçin'e Armağan* içinde, yay. Çetin Veysel ve Zehragül Aşkın(İstanbul:Etik Yayınları, 2010), 211-234.